

UDK: 28-67:272
272-43+28-426
272-662:3(093.2)
Pregledni rad
Priljeno: rujan 2022.

Nedžad GRABUS

Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu
Čemerlina 54
BiH – 71000 SARAJEVO
ngrabus@gmail.com

RELIGIJSKO I OPĆELJUDSKO BRATSTVO. MUSLIMANSKO STAJALIŠTE O TREĆOJ ENCIKLICI PAPE FRANJE FRATELLI TUTTI

Sažetak

U ovom se radu bavimo osnovnim postulatima i zajedničkim pitanjem bratstva i sestrinstva zasnovanog na enciklici pape Franje Fratelli tutti – Svi smo mi braća i sestre za čiji je sadržaj, kako piše u uvodu, bio nadahnut i susretima sa šekom Al-Azhara Ahmadom Al-Tayyibom. Univerzitet Al-Azhar uživa ugled među većinom muslimana u svijetu. Papa se referira na asijskog sveca Franju koji se, nadahnut sadržajem Novog zavjeta, tako obraćao svojim ljudima, braći i sestrama, muškarcima i ženama, svojim ljudima dobre volje, Božjim stvorenjima. Zanima nas koje su poveznice među vjerama i zašto je važno čitati Papinu Encikliku kao poticaj na prihvatanje drugog i drukčijeg i razvijanje kulture dijaloga te kakve to implikacije Enciklika ima za teološki dijalog, etički monoteizam i društvenu pravdu. Enciklika ima jasnu poveznicu s Dokumentom o ljudskom bratstvu za svjetski mir i zajednički život koji su papa Franjo i šek Al-Azhara Ahmad Al-Tayyib potpisali 4. veljače 2019. u Abu Dhabiju.¹ Nas u ovom tekstu primarno zanimaju dijelovi koji ukazuju na nužnost razvijanja i njegovanja kulture dijaloga, prihvaćanja vjernika kao braće i sestara i važnost etičkog monoteizma koji snažno povezuje sve sljedbenike monoteističkih religija. U radu su nam važna tri segmenta: teološka otvorenost Papine treće enciklike, etička pitanja i društveni kontekst te populizmi i liberalizmi. Ta su pitanja važna i za naše područje s obzirom na stoljetnu isprepletenost i zajednički život kršćana i muslimana u ovom dijelu svijeta.

Ključne riječi: bratstvo, islam, kršćanstvo, dijalog, teologija, socijalni nauk, etički monoteizam.

Uvod

U općoj religijskoj kulturi našega doba nužno je govoriti i o djelima koja nisu primarno izraz vjerske osobne pripadnosti. Papini govori zaokupljaju pažnju i slušateljstva izvan katoličkih i kršćanskih krugova. Papa jest

¹ https://www.vatican.va/content/francesco/en/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html (pristup: 10.9.2022.). Tekst je dostupan i na bosanskom jeziku pod naslovom: „Povelja o ljudskom bratstvu radi svjetskog mira i suživota“, preveo Mustafa Cerić, *Preporod*, 15 (2019.), 2, 31-33.

vjerski uzor kršćanima, ali je i suveren države Vatikan. Zato je i u kontekstu muslimana u Bosni i Hercegovini i odnosa s kršćanima važno biti informiran i znati osnovne smjernice i poglede Pape o temeljnim zajedničkim pitanjima svih ljudi. Ovaj članak nema ambiciju predstaviti cjeloviti tekst enciklike pape Franje *Fratelli tutti*, namjera nam je osvjetliti osnovne postulate i duh zajedništva koji je važan za kulturu prihvaćanja, uključenosti i poštovanje dostojanstva svakog čovjeka u suvremenom svijetu. Primarno nas zanimaju dijelovi Enciklike koji svjedoče i pokazuju Papinu praktičnu i pastoralnu usmjerenost i otvorenost za susrete i s muslimanima.

Kraj 20. i početak 21. stoljeća obilježeni su ratovima, terorizmom i sukobima širom svijeta. Borba za dominaciju nad političkim i religijskim narativima, ovladavanje prirodnim resursima i uspostavljanje monopola u pogledima na svijet i sveto nije nešto što nije ranije već postojalo u ljudskoj civilizaciji. I Biblija i Kur'an govore o narodima koji su obilježili ljudsku povijest. Pitanje etike i zla temeljito se proučava kroz svete tekstove i teološke interpretacije. U svetim knjigama čitamo o Ademovoj braći, Habilu i Kabilu, i bratoubojstvu. Iz tih tekstova nastali su mnogi sadržaji koji su oblikovali vjerska učenja i ljudski diskurs o Bogu, životu i smrti. Muslimani i kršćani u mnogim dijelovima svijeta stoljećima žive zajedno, međusobni sukobi i ratovi ostavljali su u povijesti u mnogim zemljama pustoš, puno boli iz kojih se razvilo nepovjerenje, često i mržnja, koje je teško promijeniti i usmjeriti k međusobnom razumijevanju. Zato su dokumenti o važnosti međusobnog dijaloga i razvijanja kulture suživota, poštovanja različitosti iznimno važni jer muslimani i kršćani usprkos mnogim nespornostima i sukobima u mnogim dijelovima svijeta stoljećima žive zajedno u miru i međusobnom poštovanju. Kršćani doživljavaju Papu ne samo kao suverena i vladara države Vatikan nego i kao nasljednika svetoga Petra i Kristova nasljednika na Zemlji. Većina muslimana vjernika ne zna puno o ulozi Pape, osim da je vrhovni poglavar Katoličke Crkve. Papini govori i poslanice analiziraju se i valoriziraju uglavnom u muslimanskim akademskim i diplomatskim krugovima. Katolička Crkva je kroz povijest ostvarivala značajne kontakte i s muslimanskim vjerskim i državnim predstavnicima. U novije doba bili su iznova nastali nespornosti, posebno nakon što je papa Benedikt XVI. 12. rujna 2006. godine održao predavanje u Regensburgu o temi *Vjera, razum i univerzitet – sjećanja i refleksije*. Većina muslimana je izrečene stavove smatrala stereotipnim pogledima, posebice u dijelu koji je islam predstavio kao religiju kojoj je inherentno nasilje. Papa se u svojem govoru o odnosu vjere i razuma pozivao na stavove o islamu bizantskog cara Manuela II. Palaiologa, koji je Muhammeda, a. s., označio kao čovjeka koji „je donio

samo loše i nehumano“, kao što „je propisao da se vjera širi mačem“.² Nakon tog predavanja u različitim državama bili su organizirani protesti koji su pokrenuli snažno protivljenje povezivanju islama s nasiljem. To je predavanje kasnije bilo povod za intelektualnu i međuvjersku diskusiju, teološke rasprave i organiziranje međuvjerskih susreta u proteklim godinama. Najprije je 38 muslimanskih vjerskih dostojanstvenika poslalo pismo papi Benediktu XVI. koje je bilo podloga za dijalog nazvan „Zajednička riječ“, a *Common Word*.³ To je otvorilo nove susrete i razgovore koji su se odvijali širom svijeta. U svojim prvim izjavama, početkom pontifikata i papa Franjo se bavio pitanjem vjerskih implikacija nasilja. U posjetima muslimanskim zemljama susretao se s važnim muslimanskim vjerskim autoritetima. U studenom 2015. posjetio je i džamiju u Banguiju, u Centralnoafričkoj Republici, u zemlji u kojoj su kršćanske militantne grupe vršile teror nad lokalnim muslimanima i pozvao je na mir i čuvanje ljudskog dostojanstva, međureligijski dijalog i dignitet svakog čovjeka. Papa je ostao konzistentan tokom cijelog svojeg pontifikata, zagovarao je ljubav prema Bogu, poštovanje susjeda i u konačnici odgovornost za ljudska djela. Susreti s vjerskim liderima u BiH, a za muslimane je važno da se susreo i s reisul-ulemom dr. Huseinom Kavazovićem, osnažili su dijalog između muslimana i katolika. Ti su susreti svoju globalnu važnost zadržali potpisivanjem *Dokumenta o ljudskom bratstvu* sa šejikom Al-Azhara i susretom s velikim šijitskim autoritetom ajatolahom Alijem Al-Sistanijem u Nedžefu, u ožujku 2021. Zato treću Papinu encikliku treba sagledavati kao sukus nastojanja da se artikulira, definira i ponudi zajednička katolička vizija u odnosima među vjerama, vjerskim institucijama i, naravno, među vjernicima i vjericama koji jesu braća i sestre. Papina Enciklika i općenito njegovo naviještanje evanđelja ne isključuje druge, ne otvara nove disputacije i polemike zasnovane na nepovjerenju, Papa s punim uvjerenjem zastupa kršćansko učenje, ali ne anatemizira drukčije vjervanje. To je suštinska razlika u odnosu na povijesna tumačenja i poglede na islam.

Dvije su važne poruke za sve ljude na samom početku Enciklike: bratska ljubav je ona koja nadilazi sve geografske granice i razlike, u kojima je sveti Franjo izražavao samu bit bratske otvorenosti koja nam omogućava da cijenimo i volimo svaku osobu bez obzira na sve razlike koje ljudi postavljaju. Druga važna poruka u Papinoj trećoj enciklici

² Vidi: <http://www.vatican.va> (pristup: 12. 9. 2022.).

³ Autor je teksta jordanski princ Ghazi bin Muhammad bin Talal. Vidi <https://www.acommonword.com> (pristup: 13.9. 2022). Usp.: prijevod na bosanski, *Zajednička riječ za nas i vas*, s engleskog prevela Azra Mulović (Sarajevo: El-Kalem, 2010.).

počinje s prisjećanjem na Franju Asiškog koji je u uvjetima teških sukoba, kako piše u Enciklici, u vihoru križarskih pohoda smogao snage pokazati otvorenost koja nadilazi sve razlike u porijeklu, nacionalnosti, boji kože ili religijskoj pripadnosti, susretne se i razgovara sa sultanom Al-Kamilom u Egiptu i na taj način prihvati svaku osobu kao svojega bližnjeg. Njegova predanost Bogu bila je sukladna s njegovom ljubavi koju je pokazivao prema braći i sestrama (usp: FT 3).⁴ Postoji od samog početka susreta islama i kršćanstva taj koncept, prihvaćanje ljubavi i pobožnosti vjernika. U Kur'anu se hvali pobožnost produhovljenih svećenika: „... a sigurno ćeš još naći da su vjernicima prijateljstvom najbliži oni koji vele: „Mi smo kršćani!“ To je zato što među njima svećenika ima i monaha i zato što se oni ne ohole“ (*el-Maida*, 82).⁵ Muhammed, a.s., je u hadisu koji bilježi Buharija rekao: „Niko od vas neće imati puninu vjerovanja sve dok ne bude, volio ili želio svome bratu ono što želi samome sebi.“ U Muslimovoj predaji navodi se dok ne bude volio ili želio susjedu ono što i sebi.⁶ Međusobna ljubav i poštovanje nužni su preduvjeti za razvijanje kulture dijaloga i prihvaćanja svih ljudi kao braće i sestara. Islam i kršćanstvo imaju zajedničke polazišne točke vjere u Boga Stvoritelja i Upravitelja svijeta, prihvaćanja čovjeka kao Božjeg stvorenja, ljubav prema Bogu, bratu i susjedu jer vjeruju da je Bog darovatelj ljubavi. To su važne polazne točke za sagledavanje zajedničkih segmenata i važnost sadržaja Enciklike za odnose muslimana i kršćana.

1. Teološka otvorenost Papine treće enciklike

Pitanje teološke relevantnosti u muslimansko-kršćanskim odnosima od prvih susreta islama i kršćanstva ili kršćanstva i islama bilo je iznimno važno. Muslimani islam tumače u univerzalnom smislu predanosti Bogu prvog čovjeka Adema i tako svakog stvorenja do konca svijeta, i u drugom ustanovnom smislu islam jest vjera i praksa koja je obznanjena kroz objavu Kur'ana i praksu, sunet Muhammeda, a.s. Zato postoje mnoge poveznice u svim aspektima islama s judaizmom i kršćanstvom. Islamsko učenje od početka je bilo inkluzivno i prihvaćalo svetopovijesnu realizaciju židovskog i kršćanskog učenja. Česte kur'anske kritičke poglede na vjersku

⁴ Usp.: Papa FRANJO, *Fratelli tutti – Enciklika o bratstvu i socijalnom prijateljstvu* (Dokumneti 187), (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2020.). Pokrata FT odnosi se na naziv enciklike *Fratelli tutti*.

⁵ Enes KARIĆ, *Kur'an s prijevodom na bosanski jezik* (Bihać: FF Bihać, 2014.).

⁶ <https://dorar.net/hadith/> (10.9.2022.).

praksu, pa i teološke interpretacije, ne bi trebalo miješati s općim prihvaćanjem i židovskog i kršćanskog nauka. To je bio glavni tok muslimanskog razumijevanja svijeta koji je imao inkluzivni odnos prema monoteističkim religijama. Ovdje se ne bavimo pitanjima koja se tiču povijesne realizacije islama. Povijest je zabilježila različite periode, pozitivne i negativne. Glavna ideja vodilja u ovom našem radu jest razumijevanje i tumačenje islama koje je prihvaćalo vjernike Židove, kršćane, sabejce i imalo pozitivan odnos prema njihovu vjerskom učenju, životu i organizaciji zajednice vjernika, bez prisiljavanja da se prihvati islam.

U kur'anskom govoru o kršćanima riječ je o teološkoj i etičkoj dimenziji vjere. U drugoj kur'anskoj suri naglašava se da je spasenje namijenjeno svima koji vjeruju u Boga, a posebno se to odnosi na Židove, kršćane i sabejce. Kur'an kaže: „Onima koji su vjerovali, i onima koji su bili Jevreji, i kršćani, i sabijci, koji su u Allaha i onaj svijet vjerovali i dobra djela radili pripada nagrada njihova kod Gospodara njihova! Njima nema straha i oni neće očajavati“ (*el-Bekara*, 62); „Doista, oni koji vjeruju, i koji su bili Jevreji, i sabijci, i kršćani, koji u Allaha i u onaj svijet vjeruju i dobra djela rade, njima nema straha i oni očajavati neće!“ (*el-Maida*, 69); „Ti reci: ‚O sljedbenici Knjige! Vi nemate vjere nikakve sve dok se Tevrata i Indžila i onog što vam je objavljeno od Gospodara vašega ne pridržavate!“ (*el-Maida*, 68). Ovdje navodimo ajete kao dokaz izražavanja nevjerojatne poruke poštovanja i tolerancije prema drukčijem vjerovanju, bez upuštanja u hermeneutiku povoda njihove objave i teorije o dokinutim i dokidajućim ajetima. Razlike u vjerovanju, kad se općenito govori o islamskoj povijesti, nisu bile razlog koji bi zaustavio i onemogućavao dijalog. Kur'an ohrabruje i poziva vjernike da uspostavljaju dijalog posebno s kršćanima i Židovima. Na tom tragu realizirala se praksa prihvaćanja drukčijeg vjerovanja, različite dinastije, oblici vlasti i državna uređenja imali su razumijevanje i poštovanje prema kršćanskom i židovskom vjerozakonu. To ne znači da je povijest bila idealna i bez tenzija, daleko od toga. Kršćani su imali važnu ulogu u prvim stoljećima arapske vlasti na Bliskom istoku na polju prevođenja djela na arapski jezik, u razvoju znanosti, financija, diplomacije itd. U svim epohama od emevijskog do osmanskog doba kršćani imaju značajnu ulogu u administraciji muslimanskih vlasti. Stanje se pogoršavalo za kršćane posebno u periodima kriza, ratova i društvenih stagnacija.⁷

Tradicionalno kršćanstvo i islam slažu se u tome da oboje imaju ne samo univerzalnu nego i ekskluzivnu istinu. U djelu *Islam i Zapad* Bernard Lewis piše da obje religije tvrde kako su jedini čuvari Božje

⁷ Ingmar KARLSSON, *Vjera, teror i tolerancija*, preveo Alija Dilberović (Tuzla: Hamidović, 2004.), 302-306.

posljednje revelacije ljudskom rodu te da nijedno ne prihvaća spasenje izvan vlastitog *creda*. On tvrdi da je ta sličnost između islama i kršćanstva bila uzrokom mnogih nesporazuma.⁸ Vjerojatno je dominantna interpretacija u muslimanskim pogledima ona koja je spasenje isključivo sagledavala samo u pripadnosti islamskoj vjeri, ali navedeni kur'anski ajeti ipak zvuče jasnije od bilo koje interpretacije. Usprkos tim razlikama muslimani i kršćani u mnogim su dijelovima svijeta dostigli duhovnu i vjersku zrelost i sposobni su uspostavljati kulturne i civilizacijske odnose koji postavljaju snažan temelj međusobnog uvažavanja i poštovanja. To svjedoče statusi koje imaju Crkve i kršćansko vjersko i kulturno nasljeđe u različitim zemljama s većinskim muslimanskim stanovništvom, kao što su Jordan, Turska, Indonezija ili Egipat, kao i status muslimanskih zajednica u mnogim zemljama na Zapadu. Pokrenute su mnoge platforme u novije doba za međuvjerski dijalog, kao što je „Zajednička riječ za nas i vas“, zatim značajni redovni susreti i međureligijske konferencije koje se organiziraju diljem svijeta od Džakarte, Dohe, Abu Dhabija, Istanbula, Bakua, Ammana, Sarajeva itd., a koje su inicirali muslimanski učitelji i predstavnici vjerskih, kulturnih, obrazovnih i državnih ustanova u dijalogu s Katoličkom i drugim Crkvama. Važno je navesti da je period poslije Drugog vatikanskog koncila otvorio nove načine suradnje. O dijalogu se ne može govoriti bez slobode vjerovanja i slobode izražavanja, bez slobode nema ni prave i istinske religioznosti. Većina autora slaže se da je nova faza dijaloga između muslimana i kršćana, posebno katolika, nastupila nakon Drugog vatikanskog koncila.⁹

Muslimani i kršćani žive u različitim dijelovima svijeta i imaju različite organizacijske forme svojega djelovanja. Katolička Crkva prva je otvorila ozbiljne putove dijaloga s muslimanima. Teološke rasprave, disputacije, međusobna isključivost u različitim etapama povijesti onemogućavale su bilo kakvu vrstu dijaloga. Šeik poznatog muslimanskog vjerskog učilišta Al-Azhar Ahmad Al-Tayyib i papa Franjo su potpisivanjem deklaracije o ljudskom bratstvu osnažili i podržali napore k uspostavljanju harmoničnih odnosa između muslimana i kršćana.¹⁰ Naravno, pitanja teološke naravi i dalje će opterećivati mnoge dijaloške platforme, ovdje je važno da se teologija isključivosti ne upotrebljava kao izvor ili razlog za nasilje ili izvor sukoba između kršćana i muslimana. Papina

⁸ Bernard LEWIS, *Islam and the West* (Oxford: Oxford University Press, 1993.), 175.

⁹ <https://www.vatican.va> (pristup: 13. 9. 2022.). *Nostra aetate*, Izjava o odnosu Crkve prema nekršćanima.

¹⁰ http://www.vatican.va/content/francesco/en/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html.

Enciklika zasnovana je na argumentaciji iz svetoga teksta, ne bavi se međuteološkim razlikama, postulatima ili isključivo temama koje su važne samo za teološki kršćanski koncept mira, razumijevanja drugog, spasenja itd. Papa nudi teološki povezujući duh među religijama. Iz duha i teksta Enciklike naziru se navedena pitanja koja se odnose na religijski identitet, pitanje nasilja zasnovanog na religiji itd. Put k Bogu zasnovan je na miru, zato i Papa naglašava kako je „putovanje mira moguće među religijama“. Taj put mora se temeljiti na Božjem pogledu jer se pogled temelji na srcu, a ne samo na čulu vida“, tako možemo parafrazirati Papu (usp: FT 281). Jezik kojim se Papa koristi kada govori o religijama neutralan je u vjerskom smislu, ali je argumentacija zasnovana na kršćanskom nauku. Taj pristup ujedinjuje vjernike u temeljnim pogledima na svijet. Papa poziva vjernike da se vrate svojim izvorima kako bi se mogli usmjeriti na suštinu, obožavanje Boga i ljubav prema susjedu, kako ne bismo neka tumačenja koja su izvan konteksta, koja pothranjuju oblike što vode k mržnji, ksenofobiji ili negiranje drugog, uzimali kao osnovu. Istina je da nasilje nema osnove u našim temeljnim religijskim uvjerenjima, nego samo u iskrivljenim tumačenjima, naglašava se u enciklici (usp: FT 282).

Muslimansko učenje smatra da ne postoji zemaljski sud koji može odrediti hoće li nečije vjerovanje biti njegov put za spasenje jer je ekskluzivno pravo na sud, milost i samilost samo kod Uzvišenog Boga. Kao što je Kur'an pozvao muslimane da ostvaruju stalni kontakt i uljudno razgovaraju s kršćanima i Židovima, najznačajniji muslimanski autoriteti pozdravljaju otvorenost Katoličke Crkve za dijalog s muslimanima i nastojanje pape Franje da se taj dijalog dodatno osnaži. Papina poruka koju je izrekao studentima teologije 21. lipnja 2019. na Katoličkom jezuitskom univerzitetu u Napulju jest ohrabrenje svima koji zagovaraju poštovanje drugog da ustraju u jačanju dijaloga. Papa je u svojem govoru, pozivajući se na teološki dijalog s islamom i judaizmom na pontifikatskim univerzitetima kao dio „teologije dijaloga i prihvaćanja“, rekao:

„Pozvani smo na dijalog s muslimanima da gradimo budućnost naših društava i gradova. Studenti teologije trebali bi biti educirani o dijalogu s judaizmom i islamom, tako da razumiju zajedničke korijene i razlike naših religijskih identiteta te da na takav način efikasnije pomognu gradnji društva koje vrednuje i cijeni različitost i jača poštivanje, bratstvo i mirnu koegzistenciju. Pozvani smo da ih smatramo partnerima u gradnji mirnog suživota, čak i u situacijama kad smo šokirani djelima fanatičnih grupa koje su neprijatelji dijaloga, kao što je tragedija u Šri Lanki.“¹¹

¹¹ <https://www.vaticannews.va/en/pope/news/2019-06/pope-in-naples-dialogue-and-welcome-for-mediterranean-of-peace.html> (pristup: 10.9.2022.).

U Enciklici je Papa nastavio svoje poglede o drugim religijama, naglasivši kako Crkva cijeni načine na koje Bog djeluje u drugim religijama i ne odbacuje ništa što je istina i sveto u tim religijama. Visoko cijeni njihov način pogleda na svijet i primjenu religije znajući da naše svjedočenje Boga koristi našim društvima. Napor da se traga za Bogom čista srca bez ideoloških i sebičnih ciljeva pomaže nam da prepoznamo i upoznamo jedni druge kao suputnici, istinka braća i sestre (usp: FT 274). Papa upozorava na ideološke koncepte i naglašava da kada se u ime ideologije pokuša ukloniti Boga iz društva, takvo društvo se pokloni i podčini idolima, a muškarci i žene gube svoj put, njihovo dostojanstvo se gazi i narušavaju njihova prava. Negiranjem prava na slobodu svijesti i savjesti, slobodu religije prouzrokuje se puno patnje, otvorenih rana i osiromašenja jer u takvu društvu ponestane nade i ideala kojima ljudi teže (usp: FT 274). U Enciklici se naglašava da kršćani traže u državama u kojima su manjina garancije za slobodu, isto kao što zagovaraju slobodu za nekršćane u mjestima gdje su manjina. Fundamentalno ljudsko pravo ne smije biti zaboravljeno na putu k bratstvu i miru. To je religijska sloboda za sve vjernike svih religija. Ta sloboda znači da možemo graditi harmoniju i razumijevanje između različitih religija i kultura. Na taj način svjedoči se da dijelimo puno zajedničkih stvari i da možemo živjeti u koegzistenciji prihvaćajući da smo svi braća i sestre (usp: FT 275).

2. Etička pitanja i društveni kontekst

Odnosi između muslimana i kršćana bitno su određeni kontekstom u kojem žive. Većina kršćana živi u sekularnim društvima u kojima su nesporni trendovi udaljavanja od religijskih vrijednosti jer je razvoj nauke i tehnologije osnažio antropocentrično shvaćanje svijeta. Papa Franjo u svojim nastupima i susretima s predstavnicima islamske i drugih religija nastoji usmjeriti pažnju na važnost teocentrične, metafizičke slike svijeta, koja se zasniva na svetom, transcendentnom, onostranom i nadiskustvenom. U svijetu u kojem živimo susrećemo se s pogledima kao što je Habermasov, koji govori o postmetafizičkom mišljenju i promišljanju svijeta. U sekularnom društvu postavljaju se nova pitanja na koja nema jasnih odgovora, a tiču se važnosti ljudskog života, koja su isključila religiju. Ta se pitanja očituju kroz različite poglede na abortus, eutanaziju, bioetičke teme, reproduktivnu medicinu itd. Otuda Papini susreti i razgovor i s predstavnicima muslimanskih učenih ljudi, vjerskih autoriteta i ustanova predstavljaju građenje savezništava i traganje za prijateljima koji su sposobni razumjeti svijet drukčije od pukog materijaliziranog pogleda.

Habermas smatra da građani u sekularnom društvu moraju biti otvoreni prema religijskom utjecaju jer je zapadna kultura ukorijenjena u judeo-kršćanskim vrijednostima. Poznati američki mislilac Talal Asad na osnovi teološkog i etičkog monoteizma govori o zapadnoj civilizaciji i vrijednostima koje su zasnovane na judeo-kršćansko-islamskom učenju. Enciklika ne govori izravno o islamu, ali se u samom sadržaju daje prostor i islamskim vrijednostima. U prilog argumentaciji o važnosti vjere u sekularnom društvu sve je više glasova u Evropi koji potiču na dijalog s religijom, a svaki govor o religiji podrazumijeva govor o moralu i etici kao sastavnim elementima religijskog učenja.

Postoji opća suglasnost među vodećim misliocima u svijetu da svijet prolazi kroz krize. To su već naglasili sudionici Parlamenta svjetskih religija u Čikagu 1993. u Deklaraciji o svjetskoj etici. Sastavili su tekst dramatična sadržaja koji je na hrvatski preveo dr. Mato Zovkić. Naveli su da je svijet u agoniji.

„Agonija zahvaća sve takvom brzinom da se osjećamo prisiljeni ukazati na oblike u kojima se javlja kako bi svima bila jasna dubina naše zabrinutosti. Mir nam izmiče – planet se razara – susjedi žive u strahu jedni od drugih, žene i muškarci međusobno se otuđuju – djeca umiru! To je užasno! Osuđujemo zloupotrebu ekosistema naše Zemlje. Osuđujemo bijedu koja guši životne mogućnosti, glad koja iscrpljuje ljudsko tijelo, gospodarske nejednakosti koje prijete uništenjem tolikih obitelji. Osuđujemo društvene poremećaje nacija, nepoštivanje pravde koje potiskuje građane na rub društva, anarhiju koja se uvlači u naše zajednice, besmisleno umiranje djece uslijed nasilja. Posebno osuđujemo agresiju i mržnju u ime religije. Ta agonija nije nužna. Nije nužna jer već postoji temelj za etiku. Ta etika pruža mogućnost za bolji individualni i svjetski poredak i oslobađa čovjeka iz očajnog stanja, a društvo iz kaosa. Mi smo žene i muškarci koji prihvaćamo zapovijedi i praksu svjetskih religija. Tvrdimo da se u učenjima religija nalazi zajednički sustav sržnih vrijednosti i da one čine temelj svjetske etike. Tvrdimo da je ta istina već poznata, ali da je moramo živjeti u svom srcu i u svom djelovanju. Tvrdimo da postoje neopozive i bezuvjetne norme za sva područja života, za obitelji i zajednice, za rase, za nacije i religije. Već postoje prastare smjernice za ljudsko ponašanje koje se mogu naći u učenjima svjetskih religija i koje su uvjet za održavanje svjetskog poretka.“¹²

¹² Preuzeto sa: <http://etos.ba/dok/1435352393.pdf> (pristup: 9.9.2022.).

U trećoj enciklici pape Franje potaknuto je iz kršćanske, katoličke perspektive povezivanje među braćom i sestrama za mir u svijetu, koje uključuje pripadnike svih vjera, zato je važno naglasiti da se Katolička Crkva snažno opredijelila za suradnju i traganje za odgovorima na pitanja koja su važna za sve ljude. Kriza koju proživljavamo i o kojoj govorimo traje već dugo, zato je razumljivo i Papino nastojanje da traži odgovore na navedena pitanja. Papa sa žalošću naglašava kako postoji previše nemoralnosti i podsmjehivanja etici, dobročinstvu, vjeri i poštenju. Poziva da se vrati promoviranju dobra za nas i cijelo čovječanstvo kako bismo se zajedno približili autentičnoj i integralnoj istini (usp: FT 113). U drugim dijelovima Enciklike posebno se naglašava važnost nove mreže međunarodnih odnosa jer ne postoji način da se problemi riješe individualno ili u manjim grupama. Zato nas to tjera da uzmemo u obzir i razvijamo etički pristup u međunarodnim odnosima. Pravda zahtijeva da se priznaju i poštuju ne samo individualna prava nego i društvena prava i prava naroda (usp: FT 126). Sada smo u situaciji da su sva etička i politička pitanja reducirana na materijalni svijet, dobro i zlo više ne postoje, postoje samo računice koristi i opterećenja (usp: FT 210). U pluralnom društvu dijalog je najbolji način da se shvati što se mora uvijek afirmirati i poštovati. Priznavanje postojanja određenih trajnih vrijednosti, koliko god to bilo zahtjevno, prepoznaje čvrste temelje za zajedničku društvenu etiku. Kada se te fundamentalne vrijednosti prepoznaju i usvoje kroz dijalog i konsenzus, shvatit ćemo da su one iznad konsenzusa, da nadilaze naše konkretne situacije, ostaju i traju bez pregovaranja o njima (usp: FT 211).

Ako o teološkim pitanjima ima puno neslaganja i razilaženja, možemo sa sigurnošću tvrditi da postoji visok nivo suglasnosti o najvažnijim etičkim pitanjima u monoteističkim učenjima o moralu i etici. Mnogo je autora o tome pisalo i o navedenim se pitanjima vode najsadržajnije debate među predstavnicima monoteističkih religija. Kako bismo potkrijepili navedene stavove, možemo za primjer uzeti Küngovu usporedbu monoteističkih religija u kojoj se naglašava kako je za islam značajno da je poslanička religija, isto kao što su judaizam i kršćanstvo, i da im je zajedničko to da se razlikuju od indijske mistike i kineskih religijskih mudrosti. To znači da se po jednoj strani razlikuju od hinduizma i budizma, a po drugoj od konfucijanizma i taoizma. U islamu je, kao i u judaizmu i kršćanstvu, inicijativu preuzeo Jedinj Bog, s kojim ljudska bića nisu jedno – niti po naravi, niti u bilo kojem smislu. U poslaničkim religijama ljudska bića stoje i djeluju „pred“ Bogom, koji sve zna, vidi, čuje, Živim Bogom, koji zna sve, tajno i javno. Ljudi u takvu odnosu imaju mogućnost povjeriti se Bogu u iskrenoj vjeri, a islam je snažno zasnovan na vjerovanju

u Boga, eshatologiju, ljudsku odgovornost za vlastito djelovanje. Vjera je u islamu snažan temelj za odgovorno djelovanje i izražavanje, traganje za „mjerom“ između odgovornosti i izvršavanja dužnosti.¹³

U islamskom učenju, kao i u judaizmu i kršćanstvu, izraženo je vjerovanje da je ljudski život dar Božji i kao takav je svet i zaštićen. To znači da sve monoteističke religije prihvaćaju temeljnu etiku koja je zasnovana na Božjoj riječi i Božjoj volji. Jedna je od Božjih zapovijedi: „Ne ubij!“ Kur'an izričito naglašava kontinuitet etičkoga temelja koji je uspostavljen među sinovima Izraelovim, posebice kad je posrijedi važnost ljudskog života: „I zbog toga smo Mi sinovima Israilovim propisali: ‚Ko ubije nekoga koji ubio nije, ili koji na Zemlji nered činio nije, kao da je ljude poubijao sve! A ako bude uzrokom da se sačuva život nečiji, kao da je sačuvaio živote svih ljudi! Njima su poslanici Naši jasne dokaze donosili, ali su mnogi ljudi opet na Zemlji sve granice zla prelazili!‘“ (*el-Maida*, 32). Većina autora koji istražuju zajedničke etičke temelje islama, kršćanstva i judaizma ističu važnost Objave i knjige na kojoj se temelji monoteističko učenje. Kur'an je temelj i izvor svih islamskih vjerskih i pravnih, normativnih propisa na kojima se razvija učenje i tumačenje islama. Islamsko učenje snažno se suprotstavlja mitološkom i bezličnom odnosu čovjeka s onostranim svijetom. Središnja tema koja se stalno iščitava iz Kur'ana jest neprestano zanimanje za čovjeka i poboljšanje njegova ukupnog stanja. To kur'ansko zanimanje za čovjeka daje mu smjernice da djeluje u skladu s Božjim uputama kako ne bi upao u zamku da sam donosi i ukida moralne zakone po vlastitim željama, s obzirom na to da postoji Zakon koji je iznad njega. Važnost Božje riječi neosporna je u razumijevanju muslimanskog etičkog koncepta. Kur'an stalno insistira na suprotstavljanju ideji beznađa i nedostatku povjerenja u Božju milost, što se označava kao nevjerstvo.

Svi zahtjevi upućeni čovjeku od Milostivoga Boga izraženi su u Kur'anu kao osnova na kojoj se razvija ljudski pogled na najvažnija etička pitanja. Zato je ne samo moralno nego i pravno pitanje u islamskom pogledu na svijet znati da osim vrijednosti života muslimani s kršćanima i Židovima dijele vrijednost poštovanja roditelja jer se u Božjim zapovijedima govori o poštovanju oca i majke. Kur'an o tome kaže: „Gospodar tvoj da samo njemu robujete, naređuje, i da roditeljima dobročinstvo činite! Akoli ijedno od njih kod tebe starost doživi, ili pak oboje njih, ti im ni uh ne reci i na njih ne podvikni, i plemenitom riječju im zbori! I krilo poniznosti iz samilosti im rasprostri i reci: ‚Gospodaru moj, Ti im se smiluj baš kao što

¹³ Hans KÜNG, *Islam, Past, Present and Future*, Translated by John Bowden (Cairo: The American University in Cairo, 2007.).

su i oni mene njegovali kad sam bio mali!" (el-Isra, 23–24). Dalje zajedničke vrijednosti etičkoga monoteizma jesu poštovanje tuđeg vlasništva nad imovinom i posjedovanje materijalnih stvari jer su bespravno otuđenje, krađa i zloupotreba tuđih stvari moralno i pravno neprihvatljivi i odbacuju se kao neetično djelovanje. Zato je u islamskom učenju jedna od zaštićenih vrijednosti imovina i posjedovanje materijalnih i intelektualnih vrijednosti. Zajedničke etičke vrijednosti povezuju se i u istinitom svjedočenju, odbacivanju lažnog i krivog svjedočenja, neistinitog govora itd. Etički monoteizam zasniva se i na odgovornosti pred Bogom na budućem svijetu jer sve što se skriva i krivo zataji na ovome, svijetu bit će otkriveno pred Uzvišenim Bogom na budućem svijetu. U islamskom učenju ljudska povijest nije mitološko ponavljanje, nego ljudsko djelovanje za koje je čovjek odgovoran. Sve navedene oznake zajedničkog etičkog okvira poslaničkih religija daju važan doprinos razvoju međureligijskog dijaloga i društvenih odnosa koji su temeljni okvir treće enciklike pape Franje za razvoj bratstva među svim ljudima.

3. Populizmi i liberalizmi

U Enciklici se govori o važnom pitanju identiteta naroda. U demokratskim društvima na Zapadu sva pitanja temeljito se analiziraju i diskutiraju. Važan aspekt uspostave koegzistencije zasniva se na pitanjima političkog diskursa i razvijanju socijalne pravde u kojoj se ljudi mogu osjećati prihvaćenim i identificirati se s društvenim sistemom u kojem žive. U periodu kriza kao što su ratovi, migracije, teroristički napadi otvorene su debate o pitanjima vrijednosti na kojima se društvo zasniva. Teme populizama i liberalizama važne su za gradnju mira unutar naroda ili suradnje među narodima kako bi se gradili odnosi koji nadilaze razlike zasnovane na jednoznačnim identitetima. Papa je u svojem djelovanju pozivao na prihvaćanje i uključenost ljudi različitih religijskih, etničkih i nacionalnih identiteta, javno se zauzimao za dostojanstvenu skrb o slabim, potlačenim, odbačenim i migrantima. To je radio ustrajno i djelotvorno. Pitanja snaženja ekstermističkih ideologija, mržnje prema strancima, antimigrantska politika, mržnja prema useljenicima, problem svođenja jedne velike svjetske religije na pojednostavljeno označavanje nasilničkom, insistiranje na tezi da je islamu inherentno nasilje dovelo je do napetosti na globalnom planu i u različitim društvima na Zapadu. Eskalacija se dogodila u terorističkim napadima na crkve, džamije i sinagoge, javne i kulturne objekte. U tim terorističkim napadima stradalo je puno nevinih ljudi, svećenika, imama, rabina, vjernika i vjernica, braće i

sestara. Zato su papa Franjo i šejk Al-Azhara i mnogi drugi digli svoj glas protiv nasilja i zloupotrebe religije. Populistički pokreti i podjele u društvu degradiraju ljudsko dostojanstvo te uništavaju samu bit društvenih odnosa. Papa insistira u Enciklici da se omogući razvoj svjetske zajednice koja je sposobna ostvariti bratstvo, a zato je nužno razvijati politiku koja će biti u službi istinskog općeg dobra (usp: FT 154). Navodi se da se prijezir prema slabima može skrivati iza populizma koji ih demagoški iskorištava u svoje svrhe ili iza oblika liberalizma koji služi ekonomskim interesima moćnika (usp: FT 155). Prema Papi „kategorija“ narod je otvorena, a živ, dinamičan narod, narod budućnosti jest onaj koji je stalno otvoren za nove sinteze i sposoban prihvatiti ono što je različito. To se postiže propitivanjem i obogaćivanjem u susretu s drugima kako bi se dalje razvijao (usp: FT 160). Papina Enciklika je u periodu krize prouzrokovane virusom COVID-19 i novim sukobima na evropskom tlu, agresijom na Ukrajinu otvorila društveni dijalog i kulturu prihvaćanja u širem evropskom i globalnom prostoru. Naravno, dileme povezane s bratstvom i sestrinstvom među pripadnicima različitih religija i dalje će ostati velik izazov. Papina Enciklika postavila je značajne temelje na kojima se može razvijati socijalni dijalog koji može graditi novu kulturu koja će kroz susrete s drukčijim proizvesti nove vrijednosti i razumijevanja pitanja istine, pravde, opraštanja bez zaborava i nastojati da se eliminira nasilje koje se opravdava religijom. Papino prisjećanje na kraju enciklike na dokument koji je potpisao zajedno sa šejkom Al-Azhara, u kojem su se rezolutno izjasnili da religije ne smiju nikada poticati na rat, mržnju, neprijateljstvo i ekstremizam, niti smiju poticati nasilje ili prolijevanje krvi, označava samu suštinu na kojoj se moraju graditi društveni odnosi. Tragična realnost jest posljedica odstupanja od religijskih učenja. To je rezultat političke manipulacije religijama i interpretacija koje su proizvele vjerske grupe koje su zbog povijesnih okolnosti zadobile moć religijskih osjećanja u srcima muškaraca i žena. Svemogući Bog neovisan je o ljudima i ne želi da se u Njegovo ime ljudi teroriziraju. Stoga Papa ponavlja poziv na mir, pravdu i bratstvo na koje su zajedno pozvali vjerski vođe (usp: FT 285).

Zaključak

U trećoj enciklici pape Franje *Fratelli tutti* govori se o zajedništvu i zajedničkom porijeklu svih ljudi koji imaju različite identitete, jezike, etničke, nacionalne, vjerske i kulturne. Usprkos razlikama svi ljudi su stvorenja Božja i imaju isto porijeklo. Papa u Enciklici afirmira duh zajedništva, međusobnog uvažavanja i prihvaćanja svih ljudi kao braće i sestara.

Enciklika odražava kršćanski, katolički nauk koji uključuje u društvenu pravdu i mirnu koegzistenciju sve ljude i sve religije. U enciklici se izravno ne govori o islamu i muslimanima, ali se više puta naglašavaju poticajni susreti koje je papa Franjo imao sa šeirom Al-Azhara s kojim je osnažio dijalog i pokrenuo značajna pitanja između muslimana i kršćana. Iz samog sadržaja enciklike jasno je da se Papa snažno zalaže za poštovanje ljudi svih vjera i miran suživot u suvremenom svijetu. Papina Enciklika je važan nauk i poticaj razvijanju kulture dijaloga i prihvaćanju svih ljudi kao braće i sestara. Papina Enciklika i općenito njegovo naviještanje evanđelja ne isključuje druge, ne otvara nove disputacije i polemike zasnovane na nepovjerenju; Papa s punim uvjerenjem zastupa kršćansko učenje, ali ne anatemizira drukčije vjerovanje. Papina Enciklika je u periodu krize prouzrokovane virusom COVID-19 i novim sukobima na evropskom tlu, agresijom na Ukrajinu otvorila društveni dijalog i kulturu prihvaćanja u širem evropskom i globalnom prostoru kao paradigmu poštovanja različitosti i kulture uključivosti. Dileme povezane s bratstvom i sestrinstvom među pripadnicima različitih religija i dalje će ostati velik izazov. Papina Enciklika postavila je značajne temelje na kojima se može razvijati socijalni dijalog u susretanju s drukčijim i na taj način razvijati sinteze koje će omogućiti društvene pozitivne promjene kroz razumijevanja pitanja istine, pravde, opraštanja bez zaborava i nastojati da se eliminira nasilje koje se opravdava religijom.

RELIGIOUS AND GENERAL HUMAN BROTHERHOOD. THE MUSLIM POINT OF VIEW ON THE THIRD ENCYCLICAL OF POPE FRANCIS *FRATELLI TUTTI*

Summary

In this work, we deal with the basic postulates and the common question of brotherhood and sisterhood based on the encyclical of Pope Francis, Fratelli tutti, "We are all brothers and sisters", the content of which, as is written in the introduction, was inspired by meetings with Sheikh Al-Azhar Ahmad Al-Tayyib. Al-Azhar University has a distinguished reputation among a majority of Muslims around the world. The Pope refers to Saint Francis of Assisi, who, inspired by the content of the New Testament, addressed these words to all people: brothers and sisters, men and women, all people of good will, God's creatures. We examine the links between the faiths and why it is important to read the Pope's encyclical as an incentive to accept the other, to accept differences and to develop a culture of dialogue; and the implications the encyclical has for theological dialogue, ethical monotheism and social justice. The encyclical has a clear link to the Document on Human Fraternity for World Peace and Coexistence that Pope Francis and Sheikh Al-Azhar Ahmad Al-Tayyib signed on February 4, 2019 in Abu Dhabi. In this text, we are primarily interested in the parts that indicate the necessity of developing and nurturing a culture of dialogue and accepting believers as brothers and sisters, and the importance of ethical monotheism, which strongly unites

Nedžad GRABUS, „Religijsko i općeljudsko bratstvo. Muslimansko stajalište o trećoj enciklici pape Franje *Fratelli tutti*“, 333-347

all followers of monotheistic religions. Three segments are important to us in our work: the theological openness of the Pope's third encyclical, ethical issues and social context, and populism and liberalism. These questions are also important for our area, considering the centuries-old intertwining and common life of Christians and Muslims in this part of the world.

Key words: *brotherhood, Islam, Christianity, dialogue, theology, social doctrine, ethical monotheism.*

Translation: Josip Knežević and Kevin Sullivan